

ДАМАШНІ НАСТАЎНІК

С. І. Цыбульская

Правяраем дамашнія заданні

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

9 клас

*Каментарыі і тлумачэнні
да практыкаванняў вучэбнага дапаможніка
«Беларуская мова: вучэбны дапаможнік
для 9 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання», 2019
(аўтары: Г.М. Валочка, Л.С. Васюковіч,
В.У. Зелянко, С.М. Якуба, С.І. Байкова)*

Мінск
«Сэр-Віт»

ПРАДМОВА

Каментарыі і тлумачэнні, складзеныя да заданняў і практыкаванняў вучэбнага дапаможніка «Беларуская мова 9» (аўтары Г.М. Валочка, Л.С. Васюковіч, В.У. Зелянко, С.М. Якуба, С.І. Байкова) прызначаюцца:

- ♦ маладым спецыялістам – настаўнікам, якія ўпершыню выкладаюць школьны курс беларускай мовы і адчуваюць патрэбу ў кансультацыі па пытаннях, якога адказу можна патрабаваць ад вучняў на той або іншай ступені вывучэння пэўнай тэмы, які матэрыял школьнікам ужо добра вядомы, а на што трэба звярнуць асаблівую ўвагу, і інш.;

- ♦ студэнтам філалагічных факультэтаў, якія праходзяць педагагічную практыку ў агульнаадукацыйных установах;

- ♦ бацькам, якія хочуць дапамагчы сваім дзецям у разуменні тэмы канкрэтнага ўрока і ходу выканання дамашняга задання;

- ♦ вучням, якім патрэбна дапамога ў асэнсаванні тэарэтычных ведаў і ў выпрацоўцы ўмення прымяняць гэтыя веды на практыцы.

Чытачы знойдуць тут узоры выканання вусных і пісьмовых заданняў падручніка, у тым ліку творчага характару (пераклад з рускай мовы на беларускую, адказы на пытанні, складанне сказаў і тэкстаў і інш.).

У адпаведнасці з асноўнымі нарматыўнымі дакументамі вялікая ўвага надаецца засваенню сістэмы мовы (фанетыкі, лексікі, фразеалогіі, складу слова і словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксісу), заканамернасцей і правіл функцыянавання моўных сродкаў ў маўленні, норм беларускай літаратурнай мовы. Гэтаму садзейнічае багаты дадатковы матэрыял, каментарыі да практыкаванняў.

Лексічнае значэнне слоў тлумачыцца паводле **«Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы»** ў пяці тамах. Разбор слоў па саставе, словаўтваральны разбор вывяраліся па адпаведных слоўніках – **«Школьны марфемны слоўнік беларускай мовы»** і **«Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы»**. Асаблівасці вымаўлення гукаў і спалучэнняў гукаў – па **«Слоўніку беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне»** (пад рэд. А.М. Бірылы). Пры тлумачэнні з’яў, паняццяў выкарыстоўваліся матэрыялы **Беларускай Энцыклапедыі** (у 18-і тамах) і **інтэрнэта** (канкрэтныя спасылкі падаюцца пры неабходнасці).

Нямала ў дапаможніку **памятак**, у якіх сцісла выкладаюцца найважнейшыя правілы (арфаграфіі, пунктуацыі і інш.), што вывучаліся ў папярэдніх класах. Раім падчас працы з дапаможнікам карыстацца разнастайнымі закладкамі, стыкерамі для больш эфектыўнай арганізацыі працэсу паўтарэння.

Найбольш важныя правілы беларускага правапісу змешчаны ў **дадатку** (правапіс літар **о, э – а, е, ё – я**, правапіс звонкіх і глухіх зычных, правапіс мяккага знака і апострафа, правапіс **не** з рознымі часцінамі мовы).

Калі вы заўважыце памылку або недакладнасць, калі вам захацацца прапанаваць свае варыянты выканання творчых заданняў, задаць аўтару пытанне або проста выказаць свае заўвагі, пажаданні, дасылайце іх на адрас: tsybulskaya-sv@tut.by.

УМОЎНЫЯ АБАЗНАЧЭННІ

– дадатковая інфармацыя, каментарыі, тлумачэнні;

– памяткі (сціслы выклад найважнейшых правілаў фанетыкі і арфаэпіі, арфаграфіі, граматыкі, сінтаксісу і пунктуацы);

– дадатковыя заданні;

– корань;

– прыстаўка;

– суфікс;

– постфікс;

– канчатак;

– аснова;

– раўнапраўныя граматычныя часткі складаных сказаў (складаназлучаных або бяззлучнікавых), а таксама галоўная частка складаназалежнага сказа.

– даданая частка ў складаназалежным сказе.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СЯМ'І СЛАВЯНСКІХ МОЎ І МОЎ НАРОДАЎ СВЕТУ

1. Тэкст навуковага стылю. Дакажам гэта.

Гэты тэкст можа выкарыстоўвацца ў навуковых артыкулах, дакладах, падручніках і інш.

Мэта тэксту – дакладна і поўна растлумачыць факты рэчаіснасці (на якой падставе мовы аб'ядноўваюцца ў групы, спецыфічныя рысы беларускай мовы, якія адрозніваюць яе ад іншых славянскіх моў).

Асноўныя адзнакі маўлення: падкрэсленая лагічнасць (паслядоўнасць, звязнасць) выкладу; адназначнасць, дакладнасць, сцісласць пры інфармацыйнай насычанасці зместу; канкрэтнасць, аб'ектыўнасць выказвання.

Асноўныя сродкі мовы: насычанасць тэрмінамі (*граматычны склад, фанетычная сістэма, індаеўрапейская сям'я, лексіка, фанетыка, граматыка, галосныя і зычныя гукі*); наяўнасць абстрактнай лексікі (*сведчанне роднасці, большасць гукаў, значная колькасць слоў, спецыфічныя рысы*) і інш.

Стылі мовы характарызуюцца (адрозніваюцца): сферай выкарыстання, мэтай, асноўнымі адзнакамі маўлення, асноўнымі сродкамі мовы.

Да **асноўных сродкаў мовы** навуковага стылю належаць: насычанасць тэрмінамі; навуковая фразеалогія (*прамы вугал, корань слова*); пераважнасць абстрактнай лексікі (*уласцівасць, развіццё, дзейнасць*); ужыванне формы адзіночнага ліку ў значэнні множнага (*Воўк – драпежная жывёла з роду сабак*); шырокае ўжыванне аддзеяслоўных назоўнікаў; наяўнасць пабочных канструкцый; дзееспрыслоўныя словазлучэнні; складаназалежныя сказы і інш.

2. ● Прыкладны тэкст паведамлення.

Славянская група моў падзяляецца на тры падгрупы.

Усходнеславянскія мовы – гэта беларуская, руская, украінская мовы.

Да заходнеславянскай падгрупы адносяцца польская, чэшская, славацкая, верхнялужыцкая, ніжнялужыцкая, кашубская і палабская (мёртвая мова).

У паўднёvasлавянскую падгрупу ўваходзяць балгарская, сербская, харвацкая, славенская, македонская, стараславянская (мёртвая).

Агульнасць славянскіх моў пацвярджаецца падабенствам лексікі, агульнымі рысамі ў фанетыцы і граматыцы.

Лексіка славянскіх моў уключае значную колькасць аднолькавых слоў. Гэта назвы частак цела чалавека (*рука, галава*), прадметаў побыту (*бочка, вядро*), асоб паводле сваяцкіх адносін (*дзіця, нявестка*), раслін (*дуб, яблык*) і інш.

Ва ўсіх славянскіх мовах ужываецца большасць аднолькавых галосных і зычных гукаў.

Мёртвая мова – гэта мова, якая выйшла з ужытку і вядомая толькі па пісьмовых помніках ці запісах, што дайшлі з таго часу, калі яна была жывой.

Смерць мовы можа настаць у выпадку яе выпяцнення іншай мовай. Так адбылося з мовамі амерыканскіх індзейцаў, якія былі выпяцненыя мовамі каланізатараў.

Некаторыя мовы становяцца мёртвымі ў выніку натуральнай эвалюцыі, развіваючыся ў іншыя мовы. Прыкладам можа быць латынь, з якой развіліся раманскія мовы (французская, італьянская, іспанская і інш.). Падобны лёс спасціг і стараславянскую мову.

Некаторыя мёртвыя мовы працягваюць выкарыстоўвацца ў навуцы ці літургіі (латынь, царкоўнаславянская мова) (*Паводле Беларускай энцыклапедыі*).

3. Тэкст навуковага стылю (навукова-папулярны падстыль). Тып маўлення – **апавяданне**.

У форме давальнага і меснага склону ў аснове назоўнікаў 1-га скланення адбываецца чаргаванне апошніх зычных **г//з, х//с, к//ц**: *Прага – у Празе, нага – на адной назе, абляпіха – на абляпісе, чарапаха – даць корм чарапасе, бібліятэка – у бібліятэцы, шчака – па шчацэ*.

6 жніўня 1517 года ў Празе выйшла ў свет адна з кніг Бібліі на старажытнабеларускай мове – «Псалтыр», якую выдаў Францыск Скарына з Полацка. Менавіта гэта дата лічыцца днём нараджэння беларускага кнігадрукавання.

Біблія Францыска Скарыны стала першай друкаванай кнігай для ўсходніх славян. Яна выйшла раней, чым англійскі і французскі пераклады, амаль на 50 гадоў апырэззіла «Апостал», выдадзены

Гаварыце правільна:
*шостага жніўня тысяча
пяцьсот сямнацістага
года, на пяцьдзясят гадоў.*

ў маскоўскай тыпаграфіі. Гэта быў навуковы, духоўны і адукацыйны прарыў.

Францыск Скарына пакінуў нашчадкаў біблейскія кнігі, перакладзеныя на мову, блізкую да народнай. Ён заўсёды вучыў помніць свой абавязак перад радзімай, падкрэсліваў, што «абавязак чалавека працаваць на карысць радзімы, не шкадаваць ўсялякай працы і скарбаў... для айчыны сваёй».

«Ад нара¹дж⁶энн³зя звя¹р⁶ы, што ходз²яц² у пустыні, ведаюц² ямы свае; птушкі, што лётаюц² у наветр⁶ы, ведаюц² гнёзды свае; рыбы, што плаваюц² па мор⁶ы і ў⁴ р⁶эках, чуюц² вір⁶ы свае; пч⁶олы і тым падобныя бароняц² в⁵улл³і свае, – так і людз³і, дз²е нара¹дз²іліся і ў⁴скормлены... да таго месц⁶а вя¹лікую ласку маюц²», – пісаў у прадмове да адной са сваіх кніг асветнік.

Кнігі Францыска Скарыны аказалі ўплыў не толькі на развіццё духоўнай культуры ў Беларусі, але і стымулявалі ўзнікненне кнігадрукавання ў Маскоўскай дзяржаве, распаўсюджваліся ў шматлікіх рукапісных копіях.

Пішыце правільна словы, у якіх ёсць спалучэнне **шч**, напрыклад: *рошчына, нашчадак, нішчымны, пяшчотны, шчасце, шчодры, шчымлівы, шчання, шчаўе, шчэпка, шчупак.*

У суфіксе дзеепрыметніка пішацца заўсёды адна літара **н**: *друкаваная, выдадзены, перакладзеныя, ускормлены.*

У сказе, які трэба запісаць, падкрэслены літары, якія перадаюць **фанетычныя асаблівасці беларускай мовы**: 1) аканне і яканне; 2) дзеканне і цеканне; 3) падаўжэнне зычных; 4) наяўнасць гука [ў]; 5) прыстаўны гук [в]; 6) зацвярдзелыя зычныя гукі [дж], [р], [ч], [ц], [ш].

4. Фанетычныя адметнасці беларускай мовы:

1) аканне: *мова* (параўн.: *маўленне*), *стагоддзя* (параўн.: *сто гадоў*), *беларуская*, *стварэнне* (параўн.: *створаны*), *Багдановіч*, *даказала* (параўн.: *доказ*);

2) яканне: *дзяржаўнасць*, *нацыянальнае*, *сярбод*, *свядомасць*;

3) дзеканне і цеканне: *дзяржаўнасць*, *стагоддзя*, *дзякуючы*, *творчасці*, *дзеячай*, *займаюць*, *постаці*, *распаўсюдзілася*, *ёсць*, *развіццём*, *жыццёвасць*, *неабходнасць*, *свядомасці*;

4) фанетычнае падаўжэнне зычных: *у станаўленні, адраджэнне, стагоддзе, стварэнне, развіццём*;

5) зацвярдзелыя зычныя гукі: *у пачатку, нацыянальнае, дзякуючы, творчасці, дзеячай, Багдановіча, шырока, тэрыторыі, прымету*;

6) гук [ў]: *дзяржаўная* (параўн.: *дзяржава*), *у станаўленні, сапраўды, беларусай, дзеячай, распаўсюдзілася, Паўночна-Заходняга краю*.

Аканнем называецца чаргаванне *о // а, э // а* ў ненаціскным становішчы (чаргаванне гукаў [о], [э] з [а]).

Яканне – чаргаванне *е // я, ё // я* ў першым складзе перад націскам (чаргуюцца таксама гукі [о], [э] з [а]).

Дзёканне і цёканне – чаргаванне *д // дз, т // ц* пры змякчэнні (перад мяккімі зычнымі, а таксама перад літарамі *е, ё, ю, я, і, ь* чаргуюцца гукі [д] – [дз’], [т] – [ц’]).

Падаўжэнне зычных [с’], [з’], [дз’], [ж], [ч], [н’], [ц’] адбываецца ў становішчы паміж галоснымі. Падоўжаны гук [дз’] на пісьме перадаецца спалучэннем трох літар – *ддз*. Падоўжаныя гукі ўваходзяць у склад адной марфемы.

Зацвярдзелымі называюцца зычныя гукі [ж], [дж], [р], [ч], [ц], [ш], якія заўсёды цвёрдыя. Пасля іх пішуцца галосныя *о, э, у, а, ы*, не могуць пісацца літары *ё, е, ю, я, і, ь*, якія абазначаюць на пісьме мяккасць папярэдняга зычнага гука.

Лексічныя асаблівасці беларускай мовы: *мова* (язык), *выключна* (ісключительно), *дзяржаўнасць* (государственность), *стагоддзе* (столетие), *менавіта* (іменно), *постаці* (фігуры), *выпадак* (случай), *распаўсюджвалася* (распространялось), *паўночна-заходні* (северо-западный), *свядомасць* (сознание) і інш.

Граматычныя рысы беларускай мовы:

1) адметнасці склонавых канчаткаў назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў: *важную ролю, многіх дзеячай, на ўсёй, Паўночна-Заходняга краю, у гэтым выпадку, усім сваім развіццём*;

2) адметныя постфіксы дзеясловаў, а таксама суфіксы дзеепрыслоўя – формы дзеяслова: *пачалося, распаўсюдзілася*, а таксама *дзякуючы*.

Ёсць

ё — [й'] зычны санорны, мяккі;

ё — [о] галосны націскны;

с — [с'] зычны глухі, мяккі;

ц — [ц'] зычны глухі, мяккі;

ь — гука не абазначае

4 літары, 4 гукі

Літары **е, ё, ю, я, і** могуць абазначаць адзін або два гукі.

Пасля зычных яны абазначаюць **адзін галосны гук** ([э], [о], [у], [а]) і мяккасць папярэдняга зычнага: **сядзелі** [с'адз'эл'і].

Два гукі — [йэ], [йо], [йу], [йа], [йі] — гэтыя літары **абазначаюць**:

- ◆ у пачатку слова: *яблык* [йа], *юнак* [йу];
- ◆ пасля раздзяляльнага мякакага знака: *лью* [йу], *більярд* [йа];
- ◆ пасля апострафа: *вераб'і* [йі], *з'есці* [йэ];
- ◆ пасля галоснага гукі: *сваё* [йо], *краіна* [йі];
- ◆ пасля літары **ў**: *здароўе* [йэ], *салаўі* [йі].

5. 1. Любіце і шануйце, як **свѣ**тыню, родна**е** слова,¹ з якім вас літа-сцівы Бог на свет пусці**ў**. 2. Яно добра, а нават і трэ**ба** ведаць сусед**д**-скую мову, але найперш трэ**ба** ведаць сваю. 3. Ніяка**е** багацце людзей не бывае дараж**эй**шым за іх родную мову. 4. Мова — аснова не толькі нац**ы**янальнай культуры,² але і існавання нац**ы**,² існавання этнасу. 5. Мова — гэта код**д**,¹ які адкрывае дзверы ў тую або іншую культурную прастору. А культура — гэта пераемнасць,² спад**ч**ына,² традыц**ы**,² алузія.

Лічбамі ўверсе пазначаны коскі, якія пастаўлены:

- 1 — паміж часткамі складаных сказаў;
- 2 — паміж аднароднымі членамі сказа.

ТЭКСТ

8. Тэкст – гэта выказванне, у якім словы звязаны па сэнсе і граматычна.

Тэматычнае адзінства, разгорнутасць, паслядоўнасць, звязнасць, завершанасць – гэта прыметы тэксту.

Сказы ў тэксце аб’яднаны тэмай і асноўнай думкай.

Тэма – гэта тое, пра што гаворыцца, паведамляецца ў тэксце.

Асноўная думка – гэта тое галоўнае, што выказаў аўтар у тэксце. Яна перадае адносіны аўтара да таго, што ён піша, яго ацэнку падзеям ці з’явам.

Тэма тэксту, як і яго асноўная думка, можа быць выказана ў загалоўку. Напрыклад, тэма: «У лесе», «Канікулы на моры», «Зімой»; асноўная думка: «Кожная птушка і звер у лесе жывуць сваім жыццём», «Май самыя цікавыя канікулы», «Зіма – прыгожая пара года».

Усе сказы і часткі тэксту павінны раскрываць яго тэму і асноўную думку. Гэта і ёсць **тэматычнае адзінства** – адна з прымет тэксту.

У тэксце думка развіваецца паслядоўна, кожны новы сказ дапаўняе і працягвае змест тэксту, дае новую інфармацыю для разгортвання думкі. **Паслядоўнасць** развіцця думкі – гэта таксама прымета тэксту.

Сказы ў тэксце звязваюцца па сэнсе і граматычна. **Звязнасць** – яшчэ адна прымета тэксту.

9. *Звязнасць, завершанасць, тэматычнае адзінства, паслядоўнасць, разгорнутасць.*

10. Тэматычнае адзінства тэксту забяспечваецца падпарадкаванасцю яго зместу, тэме і асноўнай думцы.

● **Запісваем тэкст, ставячы сказы ў правільнай паслядоўнасці.**

Вавёркі жывуць на дрэвах, але даволі часта спускаюцца на зямлю. Асабліва калі пераскочыць з аднаго дрэва на другое яны не могуць. Вясною, калі зімовыя запасы заканчваюцца, вавёркі, бывае, цэлымі калоніямі перасяляюцца ў іншыя лясы. Тады яны ходзяць «пяшком», пераплываюць рэчкі, не баяцца нават шасейных і чыгуначных дарог. Вавёрка і плавае добра.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
Беларуская мова ў сям’і славянскіх моў і моў народаў свету.....	5
Тэкст.....	10
Паўтарэнне вывучанага ў V–VIII класах.....	16
Просты ўскладнены сказ.....	25
Стылі маўлення.....	30
Складаны сказ: будова, значэнне, ужыванне.....	32
Складаназлучаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне.....	40
Складаназалежныя сказы: будова, значэнне, ужыванне.....	62
Бяззлучнікавыя складаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне	125
Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.....	145
Сінтаксічныя канструкцыі з чужой мовай: будова, значэнне, ужыванне.....	177
Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год.....	198
Дадатак.....	214
Літаратура.....	221